

BÉKÉS ENIKŐ

Fiziognómiai testrepresentációk a kora újkorban

Tanulmányomban a fiziognómiai tanok és a koraujkori irodalom kapcsolatát két szöveghely elemzésével szeretném illusztrálni. Ippolito d'Este leírása eddig ismeretlen volt a hazai szakirodalomban, Könyves Kálmán Révay Péternél olvasható jellemzését pedig új források bevonásával elemzem. A témaválasztást Vígh Éva fiziognómiai tárgyú írásai indokolják.

Kulcsszavak: fiziognómia, Pszeudo-Arisztotelész, Ippolito d'Este, Mario Equicola, Könyves Kálmán, Révay Péter

Az utóbbi évtizedek történeti antropológiai és kora újkori eszmetörténeti kutatásainak köszönhetően a reneszánsz testképpel kapcsolatos vizsgáldások kiterjedtek az uralkodók ábrázolásaira, önrepresentációs módjaikra is.¹ Korábbi kutatásaimból kiindulva, amelyek a Hunyadi Mátyásról született humanista leírások és a fiziognómiai irodalom kapcsolatát vizsgálták, jelen írásomban arra keresem a választ, hogy hasonló, alapvetően az antik biográfia- és történetírás eszköztárában gyökerező, kifejezetten fiziognomizáló jellemzés felfedezhető-e egyéb koraujkori narratívákban.² Írásom elsődleges célja mindenekelőtt a Vígh Éva munkássága előtti tisztelgés, aki az itáliai irodalom és a fiziognómiai látásmód összefüggéseit számtalan publikációjában elemezte.³ Jóllehet több tanulmány is foglalkozik a fiziognómia reneszánsz portréművészetben betöltött szerepével, a korszak textuális reprezentációja és a fiziognómia kapcsolatát eddig még kisebb mértékben kutatták.⁴ Tanulmányomban ez utóbbit szeretném két példával illusztrálni.

¹ Ld. többek között: PARAVICINI BAGLIANI (2014), M. G. BONDIO–B. KELLNER–U. PFISTERER (2019).

² Az uralkodók reneszánszkori irodalmi ábrázolásairól ld. BAKER–KAISER (2016).

³ Többek között: VÍGH (2006), VÍGH (2014).

⁴ Kifejezetten a fiziognómia politikai használatát és néhány ilyen típusú uralkodó-leírást vizsgál a korszakban ZIEGLER (2019: 135–163).

A humanista művészetelmélet alapvetően a „megszólalásig hú” ábrázolásmód antik esztétikai mércéjét dicsőítette, ugyanakkor az ókori irodalom mintájára gyakran toposzokból építkezett, ehhez szolgált kiindulópontul a fiziognómia is. Miként az antik szövegekben retorikai funkciója is lehet a külső megjelenés részletezésének, úgy veszik át a humanista igénnyel íródott művek is ezt a reprezentációs eljárást. Ahogy Hans Belting fogalmazott: „A reneszánszban [...] a test cselekvőként és nem pusztá kellékként lépett színre. E retorikai szerepében vált a művészet témájává [...]”⁵ Ennek megfelelően a külső kinézet leírása is felértékelődött a szövegekben, amely megidézi a szóban forgó személyt testi mivoltában is, annak minden egyéb esztétikai, társadalmi koordinátáinak a betartásával. Nem elhanyagolható szempont továbbá a leírások kommemoratív szerepe sem, amint arra többek között Janus Pannonius Mantegna dicsőítésére írott költeményében is utal: *Tu facis ut nostri vivant in saecula vultus, quamvis amborum corpora terra tegat.*⁶

A következőkben egy Ippolito d’Este kardinálist, Aragóniai Beatrix unokaöccsét és 1487–1497 között Esztergom érsekét⁷ a fiziognómiai irodalomhoz hasonló alapossággal megidéző leírást fogok bemutatni. A részletes jellemzést Mario Equicola *De opportunitate* című, 1507-ben keletkezett és az Arisztotelész-kommentátor-filozófus Agostino Nifónak dedikált latin nyelvű dialógusában olvashatjuk, amely egy, a szerző szerint Ippolito d’Este által használt *impresáról* szól.⁸ Equicola 1508-tól Isabella d’Este tanáraként és titkáráként szolgált, de már korábban diplomáciai feladatokat látott el Ippolito d’Este kardinális megbízásából. A dialógusban négy szereplő a megfelelő alkalom megragadásáról beszélget, így kerül szóba az *impresa*, amelyen egy sólyom egy mérlegszerű óraszerkezetet tart a csőrében, utalva az olasz mondásra: *falcon tempo = fal(lo) con tempo* (megfelelő időben cselekedni).⁹ A dialógus egy másik része pedig az *impresa* kapcsán

⁵ BELTING (2003: 117).

⁶ Janus Pannonius, *Laus Andreae Mantegnae pictoris Patavini* 7–8.

⁷ Ippolito d’Este magyarországi tartózkodásával kapcsolatban legújabban KUFFART Hajnalka kutatásai fedeztek fel újabb forrásokat, ld. KUFFART (2018).

⁸ Köszönettel tartozom Bernhard SCHIRGnek, amiért felhívta a figyelmem erre a hazai szakirodalom előtt ismeretlen forrásra és a rendelkezésemre bocsátotta megjelenés alatt álló kéziratát. A mű itt elemzett részletét az ő átírásában közlöm.

⁹ Az *impresával* SCHIRG foglalkozott, ld. SCHIRG (2015: 135–155).

arról értekeznek, hogyan képesek magasztosabb eszmét közvetíteni a különböző szöveges vagy vizuális médiumok, mint például a hieroglifák, vagy éppen az *impresák*, ezáltal a szöveg az egyik legfontosabb korabeli művészetelméleti dokumentumként is értékelhető. Ebben a kontextusban értelmezendő Ippolito portréja is, a beszélgetőpartnerek ugyanis többek között arra vezetik vissza tehetségét, hogy mindig meg tudja ragadni a megfelelő alkalmat.

A szerző Ippolito laudációja során, hasonlóan Suetonius császár-életrajzaihoz, párhuzamba állítja a külső jegyeket és a belső erényeket, amelyek teljes összhangban állnak egymással: kiemeli Ippolito méltóságát, finom arcvonásait, izmos testalkatát, valamint bőkezűségét, műveltségét és hitét, mindazokat az erényeket, amelyekkel a hasonló rangú férfiakat a korban jellemezni illett: *Non me latent, quae norunt alii: verendam maiestatem, vultus decentiam, robustum corpus, liberalitatem, humanitatem, quantum decet comitatem et religionem praecipuam.*¹⁰ Ezt a dicsőítő jellemzést egy még részletesebb leírás követi, amelyben Equicola Augustus császár arcához hasonlítja Ippolito derűs és nyugodt tekintetét, Homérosz Pallaszához pedig szürkés-kék szemét. Tekintete ragyogó és csillogó, arca kiegyensúlyozott és szeretetre méltó. Teste vaskos, de nem elhízott, beszéde illedelmes, nem hahotázó. Vállai és mellkasa szélesek, lábai izmosak, de ezeknél – teszi hozzá a szerző – még többet számít bölcsessége, tettekézsége:

Laudent alii, quod Gaio Octaviano Augusto Caesari, cui fortuna et virtus famulata est, sit quam simillimus **vultu scilicet sereno et tranquillo, glaucis oculis**, quales in Pallade finxit Homerus et habere plurimum ignis dixit Empedocles, **nitidis et claris. Tota facies laetissima et amabilis, ut stanti vel sedenti auctoritas et formae dignitas non desit.** Nos admiramur, **quod vultu, qui tacitus mentis nuntius dicitur, animum et voluntates prae se ferat;** quod se non mutat, sed aptat; quod suis tantum tribuit, **quantum virtus exposcit.** In coelum alii tollant laudibus **corpus quadratum neque obesum, osque non dissolutum aut cachinnans** – ego animi fortitudinem; ego quod veritatis sit adeo diligens observator, ut ne ioco quidem mentiatur; quod grata non scurruli urbanitate sine vilitate iocetur;

¹⁰ *De opportunitate* 3.

quod provocat opportune redditque sermones; quod de se semper modestissimime et verecunde loquitur nec iactanter unquam: facit enim plurimum, minimum loquitur. Laudent alii vim sensuumque omnium integritatem, ego hominis fidem et taciturnitatem. [...] **Latos umeros Estensis Hippolyti, amplum pectus, crura ad imum deducta nervosasque suras non carnosas** non respicio quidem, cum eius optima salutariaque consilia prudentiamque considero, quamque sit in excogitandis promptus, in exsequendis acer.¹¹

A jellemzés természetesen toposzokból építkezik, hasonlóan ragyogó szemeket és széles vállat tulajdonít Galeotto és Bonfini is Mátyás királynak.¹² Ezen humanista leírásoknak többek között Plutarkhosz és Suetonius voltak a forrásai.¹³ Ha összevetjük ezeket a jegyeket a pseudo-arisztotelészi *Physiognomicával*, akkor láthatjuk, hogy – nem meglepő módon – a ragyogó szem az okos, tehetséges és nemes emberek jellemzőjeként van meghatározva.¹⁴ Szembetűnő azonban a *glaucus*, vagyis a szürkés-kék szemszín szerepeltetése Ippolitónál. Ezt a szemszínt a férfiaság jelének tekinti Anonymus Latinus fiziognómiai traktátusa,¹⁵ de jelentésének a kulcsát valójában maga a szerző, Equicola árulja el, amennyiben Pallasz Athéné homéroszi jelzőjeként azonosítja azt. A leírás célja bizonyára az olvasó meggyőzése volt azzal kapcsolatban, hogy Ippolito külseje is tükrözi belső erényeit, ilyenképpen méltónak bizonyul e tekintetben is társadalmi szerepéhez, egy kardinális rangjához: [...] *et formae dignitas non desit*. Ez az *idoneitas*-elmélet tükröződik Aenea Silvio Piccolomini *De viris illustribus*ában is, aki Zsigmond császár alkátát méltatta hasonlóképpen: [...] *aspiciebat quoque principem elegantissimum, toto corpore pulcherrimum, cuius ipsa facies digna imperio videbatur*.¹⁶

¹¹ *De opportunitate* 8–11.

¹² Erről bővebben ld. BÉKÉS (2005: 65–67).

¹³ Suet. *Aug.* 79, 1–2: *vultu erat vel in sermone vel tacitus adeo tranquillo serenoque* [...] *oculus habuit claros ac nitidos* [...]; Suet. *Iul.* 45: *nigris vegetisque oculis*.

¹⁴ *Physiognomonica* 13, 15, 68.

¹⁵ *De Physiognomia Liber* 5.

¹⁶ *De viris illustribus* 112.



1. ábra: Raffaello Santi: *Ifjú képmása* (Ippolito d'Este?) 1502–1505 körül. Budapest, Szépművészeti Múzeum

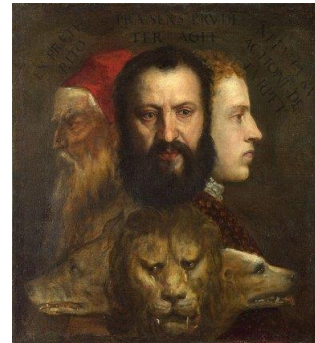


2. ábra: Bartolomeo Veneto: *Ippolito d'Este bíboros képmása*, 1510 körül. Elárverezve: Dorotheum, Bécs, 2012. október 17. 524. tétel

Érdeemes Equicola leírását Ippolito portréival is összehasonlítani, feltűnő ugyanis a szöveg *sagax* (kifinomult szaglású, vagyis éleseszű) jelzője és a portrékon ábrázolt kutyaszerű, hosszú orr közötti párhuzam: *In caelum illi puerilem educationem ferant, quos latet eum esse ingeniosissimum et praeceteris mansuetum atque virilem, acutum et **sagacem**, docilem et memoria optima.*¹⁷ Az intelligenciát szimbolizáló, kutyaszerű orr ábrázolásaira több képzőművészeti analógiát is találhatunk, többek között a zoológiai fiziognómia reneszánszkori képviselőjének, Giovanni Battista della Portának metszetekkel illusztrált művében, de Tiziano a *Bölcsesség allegóriája* című festményén is kutya szerepel az ifjú attribútumaként.



3. ábra: Giambattista della Porta: *De humana physiognomonia*, 1586.



4. ábra: Tiziano: *A Bölcsesség allegóriája*, 1550 körül. London, National Gallery

¹⁷ *De opportunitate* 6.

Az Equicola-leírás további forrásainak feltárása még a jövő feladata, mindenesetre azt érdemes lesz még számításba venni, hogy Michele Savonarola, a d'Esték ferrarai orvosa néhány évtizeddel korábban éppen Leonello d'Estének dedikálta fiziognómiai traktátusát.¹⁸

A következő példa a férfias, kardinálishoz illő ideális kinézet ellenpéldájaként is felfogható, ugyanakkor Révay Péter *De monarchia et Sacra Corona regni Hungariae centuriae septem* című munkájában olvasható Könyves Kálmán-jellemzés szintén az antik fiziognómiai gondolkodás-mód továbbéléséről tanúskodik:

Bizony beteljesedett Szent László jóslata arról, hogy [ti. Kálmán] egy vérszomjas szörnyeteg lesz, és mindezt nyilvánvalóan meg is mutatta testének állapota és formája. A természet ugyanis vaksinak, púposnak, sántának, dadogónak, borzasnak és szőrösnek teremtette, olyannyira, hogy szinte már első pillantásra meg lehetett ítélni, hogy méltatlan a fejedelemségre, s azt is, hogy milyen természetű. **A belső érzelmek torzságát ugyanis gyakran elárulják a természet adta külső jegyek; ezért bámulatosan nagy csoda, ha egy fiú, akit a természet megbélyegzett, jónak bizonyul. Óvakodj tehát – mondja Arisztotelész Nagy Sándornak – minden olyan embertől, akit valamely tagjától megfosztottak vagy megcsonkítottak, s tekintsd őket ellenségeidnek, mivel a csúf és csonka emberek meggondolatlanok és mindent ész nélkül csinálnak.**¹⁹

Könyves Kálmán ilyen, egyébként a historiográfiai hagyományba illeszkedő jellemzése önmagában nem meglepő és nem is újszerű, hiszen ismeretes politikai okokból már a Képes Krónika szerzője is így festette őt le: *Erat namque habitu corporis contemptibilis, sed astutus et docilis, hispidus, pilosus, luscus, gibosus, claudus et blaesus.*²⁰ A külső jegyek realitásának ható részletezése itt is a meggyőzés retorikai eszközeként értelmezhető, amelynek alapját a fiziognómiával összhangban a test állapota és a jellem között fennálló kölcsönhatás szolgáltatja. Sokkal inkább figyelemre méltó az, ahogy Révay mindezt, kurzívval (jelen közlésben félkövérrel)

¹⁸ THOMANN (1997).

¹⁹ Ezúton szeretném megköszönni TÓTH Gergelynek, hogy a forrásra felhívta a figyelmet. A leírást az ő kiadásából, az ő fordításában idézem: *De monarchia* 2, 7, 2–5.

²⁰ SZENTPÉTERY (1937: I, 421).

jelzett aforizma formájában megmagyarázza, mintegy levonva egy általánosabb szintű tanulságot, s azt intellektuálisan megfogalmazva olvasói számára.²¹ A szöveget kiadó Tóth Gergely ezt a részletet részben a szerző invenciójának tartja, részben pedig egy 16. századi itáliai orvos munkájában véli felfedezni.²² Én most az ő kommentárját szeretném kiegészíteni újabb lehetséges források javaslatával. Könyves Kálmán jellemzésében is tetten érhető az uralkodókkal szemben támasztott *idoneitas*-elve, ami kiterjedt az államférfiak külső megjelenésére is, hiszen – ahogyan Révay fogalmaz – a testi jegyek alapján „már első pillantásra meg lehetett ítélni, hogy méltatlan a fejedelemségre”. Majd már az aforizma részben fejt ki azt a nézetét, amely szerint elképzelhetetlen, hogy rút testben nemes lélek lakozzék. Ezt a helyet párhuzamba állíthatjuk Galeotto Marzio *Mátyás király mondásairól és tetteiről* írott könyvének egy ide illeszkedő részével, amelyből az érvelés orvosi kontextusával kapcsolatban is többet tudhatunk meg. A *De dictis ac factis* 22. fejezetében Galeotto egy hatujjú emberről ír, amit a király is rossz előjelnek tekintett, a szerző pedig ezt ezzel magyarázta: *Rarissime enim contingit monstroso corpori non subesse monstrosos perversosque mores. Anima enim, ut a doctis viris accepi, ex medicorum sententia sequitur corporis habitudinem.*²³ Galeotto ezen érvelése valójában Galénosz *Quod animi mores corporis temperamenta sequantur* című művének kezdősorait idézi fel, ahol a jellem és a testi adottságok közötti kapcsolat orvosi kifejtését olvashatjuk. Ami pedig Révay intelmének második felét illeti, amikor is Arisztotelésztől látszik idézni, azt egészen biztosan arra a nagyhatású *Secretum secretorum* című szövegre lehet visszavezetni, amely egy Arisztotelész neve alatt fennmaradt, Nagy Sándornak szóló fiktív királytükör. A pseudo-arisztotelészi mű a jó kormányzás és uralkodás alapelveit foglalja össze, s közli az államférfiak számára fontos orvosi, asztrológiai, táplálkozási tudnivalók között a fiziognómia tételeit is, amit az uralkodónak azért kell ismernie, hogy képes legyen az emberek jellemét éppen azok külseje alapján is felmér-

²¹ TÓTH Gergely részletesen ír a kiadás bevezetőjében erről, a korszak historiográfiai munkáiban bevett módszerről: RÉVAY (2021: 66–72).

²² RÉVAY (2021: 309, 21. jz).

²³ GALEOTTUS MARTIUS (1934: 22).

ni.²⁴ A Révay által idézett mondatot szinte szó szerint megtalálhatjuk a *Secretum secretorum* egyik verziójában: „tarts és óvakodj minden embertől, aki nyomorék, és valamely végtagja csonka, ahogy az ellenségeidtől is óvakodsz”.²⁵

A mai olvasó számára már naivnak, áltudományosnak tűnnek ezek a modern pszichológiát, orvostudományt megelőző nézetek, ugyanakkor tagadhatatlanul máig gondolkodásunk részét képezik ezek a sémák. Manapság is gyakran ér vád politikusokat a frizurájuk, vagy éppen az öltözködésük miatt. Ami nem változott, az a jelenség komplexitása, vagyis, hogy nem lehet önmagában, a kontextus ismerete nélkül dekodolni az adott ismertetőjegyeket.



5. ábra: Boris Johnson, brit politikus, 2019–2022 között az Egyesült Királyság miniszterelnöke



6. ábra: Sanna Marin, 2019–2023 között Finnország miniszterelnöknője

Források

ANONYMUS LATINUS 1994

ANONYMUS LATINUS, *De Physiognomia Liber*, in: G. Raina (intr., trad., note), *Pseudo Aristotele: Fisiognomica – Anonimo Latino: Il trattato di fisiognomica*, Milano, 1994.

BELTING 2003

H. BELTING, *A test képe mint emberkép*, in: Kelemen P. (ford.), *Kép- Antropológia. Képtudományi Vázlatok*, Budapest, 2003.

EQUICOLA 1507

M. EQUICOLA, *De opportunitate*, Nápoly, 1507.

²⁴ Erről bővebben ld. BÉKÉS (2014: 168–175).

²⁵ PSZEUDO-ARISZTOTELÉSZ (2006: 3).

GALEOTTUS MARTIUS 1934

L. JUHÁSZ (ed.), *Galeottus Martius Narniensis: De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*, Lipsiae, 1934.

IANUS PANNONIUS 1784 S. TELEKI – A. KOVÁSZNAI (ed.), *Ianii Pannonii Poemata quae uspiam reperiri poterunt omnia*, 1–2, Traiecti ad Rhenum, 1784. [Reprint kiadás: Budapest, 2002.]

PICCOLOMINI 2021 M. VON COTTA-SCHÖNBERG (ed., transl.), *Aeneas Silvius Piccolomini: De Viris Illustribus and other biographical writings of Enea Silvio Piccolomini (Pope Pius II)*, 2021. <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-03339021>

PSEUDO-ARISTOTELES 1893

R. FOERSTER (ed.), *Pseudo-Aristoteles: Physiognomonica*, Leipzig, 1893.

PSZEUDO-ARISZTOTELÉSZ 2006

KOMLÓSSY Gy. (ford.), *Pszeudo-Arisztotelész: Titkok titka (Fiziognómiáról)*, in: Vigh É. (szerk.), „Természeted az arcodon” 2. A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig. Szöveggyűjtemény, Szeged, 2006.

RÉVAY 2021

TÓTH G. (szerk., bev., jegyz.), *Révay Péter: De monarchia et Sacra Corona regni Hungariae centuriae septem I.*, Budapest, 2021.

SUETONIUS 1912

L. ROTH (ed.), *C. Suetonius Tranquillus: De vita Caesarum*, Leipzig, 1912.

SZENTPÉTERY 1937

E. SZENTPÉTERY (ed.), *Scriptores rerum Hungaricarum*, Budapest, 1937.

A képek forrása

1. artmagazin.hu
2. Wikipedia
3. www.nlm.nih.gov
4. www.nationalgallery.org.uk
5. www.politico.eu
6. todaytimeslive.com

Felhasznált irodalom

- BAKER–KAISER 2016 P. BAKER – R. KAISER ET AL. (eds.), *Portraying the Prince in the Renaissance. The Humanist Depiction of Rulers in Historiographical and Biographical Texts*, Transformationen der Antike 44, Berlin, 2016.
- BÉKÉS 2005 E. BÉKÉS, *Physiognomy in the Descriptions and Portraits of King Matthias Corvinus*, Acta Historiae Artium, 46 (2005), 65–67.
- BÉKÉS 2014 BÉKÉS E., *Asztrológia, orvoslás és fiziognómia Galeotto Marzio műveiben*, Budapest, 2014.

- GADEBUSCH BONDIO–KELLNER–PFISTERER 2019
M. GADEBUSCH BONDIO – B. KELLNER – U. PFISTERER (Hrsg.), *Macht der Natur – gemachte Natur. Realitäten und Fiktionen des Herrscherkörpers zwischen Mittelalter und Früher Neuzeit*, Micrologus Library 92, Firenze, 2019.
- KUFFART 2018
KUFFART H., *Modenában őrzött esztergomi számadáskönyvek és az esztergomi érsekség udvartartása*, PhD-értekezés, Budapest, PPKE, 2018. DOI: 10.15774/PPKE.BTK.2018.010.
- PARAVICINI BAGLIANI 2014
A. PARAVICINI BAGLIANI (a cura di), *Le Corps du Prince*, Micrologus Library 22, Firenze, 2014.
- SCHIRG 2015
B. SCHIRG, *Decoding Da Vinci's Impresa: Leonardo's Gift to Cardinal Ippolito d'Este and Mario Equicola's De opportunitate (1507)*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 78 (2015/1), 135–155.
- THOMANN 1997
J. THOMANN, *Studien zum „Speculum physiognomie“ des Michele Savonarola*, Zürich, 1997.
- ZIEGLER 2019
J. ZIEGLER, *The Ruler's Body in Pre-Modern Learned Physiognomy*, in: M. G. Bondio – B. Kellner – U. Pfisterer (Hrsg.), *Macht der Natur – gemachte Natur. Realitäten und Fiktionen des Herrscherkörpers zwischen Mittelalter und Früher Neuzeit*, Micrologus Library 92, Firenze, 2019, 135–163.
- VÍGH 2006
VÍGH É., *„Természeted az arcodon“ 1. A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig. Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban*, Szeged, 2006.
- VÍGH 2014
É. VÍGH, *«Il costume che appare nella faccia»: Fisiognomica e letteratura italiana*, Roma, 2014.

Early Modern Physiognomic Representations of the Human Body

This study aims at presenting the connections between physiognomy and early modern literature by analysing two excerpts. Ippolito d'Este's description was hitherto unknown for Hungarian scholarship, the presentation of Coloman, King of Hungary by Péter Révay is being discussed in the context of new sources. The choice of topic is in harmony with Éva Vígh's research related to physiognomical literature.

Keywords: physiognomy, Pseudo-Aristotle, Ippolito d'Este, Mario Equicola, Coloman, King of Hungary, Péter Révay